

*Г.Б. Алипбекова *¹, Ж.Е. Турекулова ²*

*¹ Қарағанды медицина университетінің оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
E-mail: alipbekova.g.87@mail.ru*

*² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы
E-mail: turekulova74@mail.ru*

ХІХ ғ.СОҢЫ – ХХ ғ. БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ «МҰСЫЛМАН БАУЫРЛАР» ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ИДЕЯЛАРЫ

Аңдатпа

1928 жылы Египеттің Исмаилия қаласында мектеп мұғалімі Хасан әл-Банна исламдық қағидаттар негізінде мұсылман қауымының мәдени-рухани бірегейлігін жаңғырту мақсатында және еуропалық отарлық саясатқа қарсы «Мұсылман бауырлар» қоғамының негізін қалады. Бастапқыда, ағартушылық-қайырымдылық ұйым ретінде қалыптасқан ұйым, қазіргі таңда Таяу Шығыс аймағындағы саяси ықпалға ие радикалды көзқарастағы қауымдастыққа айналып отыр. Осы орайда, ұсынылып отырған мақалада, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Египетте қалыптасқан тарихи-саяси жағдайға талдау жасау арқылы, «Мұсылман бауырлар» ұйымның қалыптасуының негізгі мәселелері және тарихи алғышарттары қарастырылады. Бастапқы кезеңдегі ұйымның идеологиялық қондырғылары, жетекші идеяларына талдау жасалынады, сонымен қатар, сыртқы және ішкі факторлардың ұйым қызметіне ықпалы зерделенеді. ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысындағы Абд ар-рахман әл - Кавакйби, Жамал ад-Дин әл- Ауғани мен Мухаммад Абдо сияқты мұсылман ағартушылары мен исламдық модерн ағымының өкілдерінің тұжырымдамаларының, Хасан әл-Баннаның саяси - идеялық көзқарастарының қалыптасуын-дағы ықпалдарына талдау жасалынады. 1928-1940 жылдардағы ұйымның қызметіне талдау жасау арқылы, «Мұсылман бауырлар» қозғалысының радикалдану үрдісінің себептері мен кезеңдері айқындалады.

Кілт сөздер: Египет, ислам қозғалысы, мұсылман реформаторлары, «Мұсылман бауырлар», ұлт-азаттық қозғалыстар, радикалды көзқарастар.

*Алипбекова Г.Б.*¹, Турекулова Ж.Е.²*

*¹ Медицинский университет Караганды, Караганды, Республика Казахстан,
e-mail: alipbekova.g.87@mail.ru*

*² Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, шымкент, Республика Казахстан,
e-mail: turekulova74@mail.ru*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДВИЖЕНИЯ «БРАТЬЕВ МУСУЛЬМАН» И ОСНОВНЫЕ ИДЕИ (ХІХ-СЕРЕДИНА ХХ вв.)

Аннотация

В 1928 году в городе Исмаилия школьный учитель Хасан аль-Банна в целях восстановления культурно-духовной идентичности мусульманских стран на основе исламских ценностей и противостояния колониальной системе европейских стран основал организацию «Братья мусульмане». Религиозное движение на начальной стадии своей деятельности занималось в основном просветительской и благотворительной деятельностью. Однако, под влиянием внутренних и внешних факторов оно постепенно стало радикально настроенной политической силой на Ближнем Востоке. В научной статье рассматривается история становления религиозно - политического движения «Братья мусульмане» в контексте историко-политической ситуации в Египте ХІХ-ХХ вв., анализируются первоначальные идеологические платформы и ведущие идеи данного движения, изучается влияние внешних и внутренних факторов на деятельность организации, а также исследуется воздействие политико-идеологических концепций исламских просветителей и реформаторов Абд ар-Рахмана аль-Кавакйби, Джамаль ад-дина ал-Афгани и Мухаммадо Абдо на формирование взглядов Хасана ал-

Банни, анализируются основные направления деятельности организации в 20-40 гг XX века, выявляются причины и тенденции радикализации религиозного движения.

Ключевые слова: Египет, исламские движения, мусульманские реформаторы, «Братья мусульмане», национально-освободительные движения, радикальные взгляды.

*Alipbekova G.*¹, Turekulova Zh.²*

¹ *Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: alipbekova.g.87@mail.ru*

² *M. Auyezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, e-mail: turekulova74@mail.ru*

HISTORICAL BACKGROUND OF THE EMERGENCE OF THE “MUSLIM BROTHERHOOD” MOVEMENT AND BASIC IDEAS (XIX – THE MIDDLE OF THE XX CENTURY)

Abstract

In 1928, in the city of Ismailia, a school teacher Hassan al-Banna founded the Muslim Brotherhood organization in order to restore the cultural and spiritual identity of Muslim countries based on Islamic values and to oppose the colonial system of European countries. At the initial stage of its activity, the religious movement was mainly engaged in educational and charitable activities. However, under the influence of internal and external factors, it gradually became a radical political force in the Middle East. The scientific article examines the history of the formation of the religious and political movement “Muslim Brotherhood” in the context of the historical and political situation in Egypt in the 19th-20th centuries, analyzes the initial ideological platforms and leading ideas of this movement, studies the influence of external and internal factors on the activities of the organization, as well as it examines the impact of the political and ideological concepts of Islamic enlighteners and reformers Abd ar-Rahman al-Kawakibi, Jamal ad-din al-Afghani and Muhammad Abdo on the formation of the views of Hassan al-Banna, analyzes the main directions of the organization’s activities in the 20-40s of the twentieth century, reveals the causes and trends of radicalization of the religious movement.

Keywords: Egypt, Islamic movements, Muslim reformers, Muslim Brotherhood, national liberation movements, radical views.

Кіріспе. Қазіргі кезеңдегі тарихи және саяси дамудың негізгі мәселелері рухани құндылықтарға қатысты туындайды. Түрлі ағымдар мен идеологиялардың ықпалының нәтижесінде дәстүрлі моральдық және мәдени қондырғылар, діни-рухани ұстанымдар өзгерістерге ұшырауда. Радикалды ұйымдар, қақтығыстарды туындататын идеологиялық құралға және әскери күшке айналып отыр. Әлемнің барлық аймақтарындағы түрлі идеологияларға негізделген діни-саяси ұйымдардың, ақпараттық кеңістік арқылы өз ұстанымдарын жастар арасында кеңінен тарату үрдісі және экстремистік пиғылдар мен террористік шараларға шақыру үшін айлы-шарғы әдістерін қолдану мәселелері, Қазақстан Республикасының қоғамдық және рухани қауіпсіздігіне төнген негізгі қатерлер болып табылады. Осы ретте, радикалды діни-саяси ұйымдардың қазіргі саясаттарына талдау жасау және олардың қызметінен туындайтын негізгі қауіп-қатерлердің алдын алу үшін, олардың құрылу тарихын, бастапқы кезеңдегі бағдарларын, сыртқы және ішкі факторлар мен тарихи жағдайлардың олардың қызметіне ықпалын зерттеу қажеттілігі айқындалады.

Мақаланың негізгі мақсаты – Египетте құрылған «Мұсылман бауырлар» ұйымының құрылу тарихын, бастапқы кезеңдегі негізгі идеологияларын, құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Мақалада, ұйымның саяси-құқықтық тұжырымдамаларына және идеяларына талдау жасау, ұйымның құрылу тарихын Таяу Шығыстың, оның ішінде Египеттің тарихи – саяси даму ерекшеліктері аясында қарастыру міндеттері қойылған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдістемелік негізі пәнаралық байланыстан туындайды. Тарихи, саяси және экономикалық ғылымдар шеңберінде ұйымның құрылу мақсаттары, оның негізгі қозғаушы күштері, даму эволюциясы қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада тарихи шынайылық және жүйелік әдістері қолданылды. Тарихи жүйелілік әдісі шеңберінде, жеке тұлға, мемлекеттің ішкі жағдайы және халықаралық саясаттың өзара байланысы жүйелі тізбегінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы еуропалық мемлекеттердің Таяу Шығыстағы отарлау саясаты және Египеттің саяси-тарихи дамуы мен «Мұсылман бауырлар» ұйымының идеялық платформасының қалыптасуы мәселелері өзара байланыста қарастырылады.

Мақаланы жазу барысында дереккөз ретінде «Мұсылман бауырлар» ұйымының ресми парақшасының (info@ikhwanweb.com) материалдары, «The Quran Blog» интернет парақшасындағы Хасан ал- Баннаның еңбектерінің аудармалары пайдаланылды.

Талқылау. Таяу Шығыс аймағындағы тарихи-саяси үрдістер, жихадтық қозғалыстар, террористік және экстремистік пиғылдар, ислам дінінің радикалдануы, аймақтың қауіпсіздік мәселесі сияқты іргелі тақырыптарға арналған ғылыми әдебиеттер және сараптамалық материалдардың ауқымы өте кең. Исламдық ұйымдардың идеялық алғышарты және радикалдану үдерісінің негізгі себептерін айқындау барысында араб ұлтшылдық қозғалысының негізгі мәні терең пайымдауларды қажетсінетін бағыт болып табылады. Ислам дінінің саяси қозғалысқа айналуының, діннің аясында радикалды ағымдардың пайда болуының негізгі себептерін айқындауға арналған американдық ғалымдар Б.Льюис [1] және Дж Эспозитолардың [2] еңбектерінде «өркениеттер қақтығысы» теориясы негізінде исламның радикалдану мәселесіне талдау жасалынады. Сауд Арабиялық саясаттанушы Науаф Эссам Ахмад Обейд [3], «Мұсылман бауырлар» ұйымы, соңғы кездері саяси зомбылық әдістерін бойына сіңіріп, жихадтық қозғалыстармен тығыз байланысқа түсуіне байланысты, араб әлеміндегі жетекші саяси күшке айнала алмады, деген тұжырымдар жасайды.

Ғылыми әдебиеттердің негізгі бағыты «Мұсылман бауырлар» ұйымының қазіргі таңдағы қызметімен тығыз байланысты. Дегенмен, ұйымның негізін қалаушы Хасан әл-Баннаның толықтай өмірбаяны, оның ерте кезеңдегі өмірлік ұстанымдары және көзқарастары баяндалған еңбектердің саны өте аз. Танымал исламтанушы Гудрун Крамердің «Исламизмнің негізін қалаушы Хасан әл-Банна және «Мұсылман бауырлар» атты еңбегі [4] осы бағыттағы санаулы зерттеулердің қатарына жатады. Г.Крамер, Хасан әл-Баннаның өмірбаяны және саяси-діни көзқарастары аясында Таяу Шығыс аймағының тарихи даму ерекшеліктерін зерделейді.

Сонымен қатар, бейбіт қозғалыс ретінде құрылған «Мұсылман бауырлар» ұйымы, ХХІ ғасырда неліктен радикалды, экстремистік, терроризмге қатысы бар, тиым салынған ұйымға айналды және осы үрдісте сыртқы күштердің ықпалы қандай? деген мәселелер өміршең тақырып. «Мұсылман бауырлар» ұйымының негізін қалаушы Хасан әл Баннаның және оның идеялық танымдарының қайнар көздеріне айналған, рухани ұстаздары Жамал ад-Дин әл- Ауғани мен Мухаммад Абдо сияқты исламдық реформаторларының масон ұйымына неліктен кіргендігі және масон ұйымының ислам қозғалысына қандай ықпалы болғандығы зерттеулерді қажет ететін бағыт болып табылады. Жалпы, ислам ағартушылары мен реформаторларының масондық ұйымдарға мүше болғанын дәлелдейтін құжаттар мен еңбектер саны жеткілікті болғанымен, ислам қайраткерлерінің ұстанымына және идеяларына масондық қондырғылардың ықпалы туралы ақпараттар саны өте сирек. Палестинадан шыққан, американдық профессор Хасан Яхья өзінің «Мұсылман ағартушыларының масондық негізі: мұсылман дегеніміз кім?» атты мақаласында, Жамал ад-Дин әл- Ауғани және Мухаммад Абдо екеуінің Ұлыбританияның шегінен тыс жерлерде, масондардың бақылауындағы салафиттік қозғалыстарды жандандыру мақсатында 1820 жылы құрылған, Оксфордтық масондар қозғалысының мүшесі болғандығы ресми құжаттармен дәлелденген және Жамал ад-Дин әл- Ауғани британдық мамандар Уилфред Скавен Блант және Эдвард Дж. Браун басшылығымен ағылшын барлау қызметінің агенті болған деп жазады [5]. Жамал ад-Дин әл- Ауғанидің ізбасарлары оны осы күнге дейін Ауғандық суннит ретінде санайтын болса, американдық шығыстанушы Никки Рагозин Кеддидің «Саид Джамал ад Дин әл-Ауғани: саяси өмірбаян» атты зерттеуінде, оны ирандық шиит деген дәлелдер келтіреді [6]. Самир Раафат «Египеттегі масон қозғалысы» атты зерттеуінде, Мухаммад Абдо діни фанатик болған емес, республикалық саяси көзқарасты ұстанған және масон ложасының нағыз мүшесі болған деген деректер келтіреді [7]. Зерттеушілер, Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін «Мұсылман бауырлар» ұйымымен Британдық барлау қызметі ағылшын жазушысы Фрейя Старк (1893-1993) арқылы байланыс орнатқанын және «Мұсылман бауырлар» Масондардың ілімінің желісіндегі исламдық фундаменталистік ұйымға айналғанын ерекшелейді [8].

Ұйымның радикалдану үрдісіне Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы фашизм ағымының ықпалы туралы мәселелер де пікірталастар тудырып отырған бағыт. Неміс тарихшысы, саясаттанушы Маттиас Кюнцель, «Мұсылман бауырлар» неміс офицерлерінің көмегімен өз әскери ұйымдарын құрды және Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Роммель армиясымен ынтымақтастық орнатты және фашистік ағымның ықпалымен ұйым антисемиттік қозғалысқа айналды, деп жазады [9]. Осло университетінің профессоры Бриньяр Лиа тарапынан, фашистік Германияның ресми ақпараттық қызметі (Deutsches Nachrichtenbüro) директорынан тінту кезінде алынған құжаттар арқылы, 1939 жылдың қазан айына дейін «Мұсылман бауырлар» фашистік Германиядан қаржылай көмек алып отырғандығы дәлелденген, деген тұжырымдар ұсынылады Бриньяр Лиа, Хасан әл-Банна, фашистік Италия мен Германия елдерінде құрылған фашистік әскери жастар топтарының қызметінің үлгісін ұстана отырып, осы тұрғыдағы исламдық нұсқаға негізделген жастар скауттық қозғалыстарын құруға ұмтылды деп жазады [10].

«Мұсылман бауырлар» ұйымының радикалдану үрдісінің себептері мен саяси зорлық зомбылықтарды ұстануы қай кезеңнен басталғаны туралы мәселелерге арналған еңбектердің басым бөлігінде ұйымның қарулы күшке айналу кезеңін, «Мұсылман бауырлардың» идеологы Сейид Ибрахим Кутб (1906-1966) тұлғасымен тығыз байланыста қарастырады. Жиль Кепель, Хасан әл-Банна өмірден өткеннен кейін қалыптасқан идеологиялық вакуумды, С. Кутб радикалдық дүниетанымды тарату арқылы толтыруға тырысты, нәтижесінде Египетте қарулы исламистік ұйым қалыптасты деген тұжырымдар жасайды [11].

Зерттеу нәтижелері. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Таяу Шығыс елдеріндегі азартушылық-реформаторлық қозғалыс және «Мұсылман бауырлар» ұйымының қалыптасуының тарихи алғышарттары

«Мұсылман бауырлар» ұйымы іс жүзінде 1928 жылы құрылғанымен, оның тарихи тамыры Осман империясының билігі кезеңіндегі әлеуметтік-саяси жағдайлардан және XIX ғасырдағы Еуропалық ірі державалардың Азия және Африка елдеріндегі отарлық империяларын құру кезеңінен бастау алады. XVI ғасырдың басында Осман империясы Таяу Шығыстағы ірі державаға айналып, 1517 жылы түріктер Египет және Батыс Арабияны жаулап алғаннан кейін Осман империясының сұлтаны Селим I, Аббасидтер династиясының соңғы халифы әл-Мутауаккиль III қолынан барлық мұсылмандардың халифы деген атақ алды. Дегенмен, XIX ғасырда Жерорта теңізі жағалауындағы сауда жолдарына үстемдік құруға ұмтылған Ұлыбритания және Франция елдерінің отарлық саясаттарының нәтижесінде Осман империясының өзі еуропалық державаларға тәуелділікке түсті. Таяу Шығыс елдеріне шетел капиталының енуі салдарынан араб елдерінің ұлттық экономикасы шетел банктері мен сауда компанияларының ықпалына түсіп, Ұлыбритания және Францияның шикізат көздеріне айналды.

Осы тарихи жағдайларға байланысты, XIX ғасырдың екінші жартысында араб елдерінде, Осман империясы және еуропалық мемлекеттердің отарлау саясатына қарсы ұлттық өркендеу идеясы – «аннахда аль-арабийя» кеңінен тарай бастады. Араб қайта өрлеу қозғалысының мақсаты – араб елдерін отаршылдықтан азат ету, біртұтас араб ұлттық қозғалысын құру болды және жетекші идеясы - арабтардың қуаты мен күшін қайта жаңғырту мәселесіне арналды. Ислам әлемінің Батыс елдерінен артта қалуы мәселесі толғандырған мұсылман қайраткерлері тығырықтан шығу жолдарын іздестіру бағытында, отаршылдықпен күрес, ислам әлемінің өзара ынтымақтастығы, ислам әлемінің рухани және қайта жаңғыру жолдарын доктриналды түрде тұжырымдап, іске асыру мақсатын қойды.

«Мұсылман бауырлар» ұйымының идеясының қайнар көзі осы кезеңдегі араб ұлтшылдығының көрнекі өкілі Абд ар-рахман әл-Кавакибидің (1855-1902) және мұсылман модернистері Жамал ад-Дин әл-Ауғани (1839-1897) мен Мухаммад Абдо (1848-1905) идеяларынан бастау алады.

Сириялық діни және саяси қайраткер Абд ар-рахман әл - Кавакиби, өзінің еңбектерінде араб ұлтшылдығын жаңғырту идеясы негізінде мұсылмандарды біріктіретін халифат құру керектігін алға тартады. Кавакиби, халифаттың орталығы Мекке қаласы болуы тиіс, ал халиф ретінде араб-құрайыш үш жылға сайлануы қажет деген пікірді ұсынады. Мұсылман қауымының артта қалуының себептерін және араб әлемінің ыдырау үрдістерін зерделей отырып Кавакиби, діни құндылықтардан бас тарту, сонымен қатар дінді саяси мақсатта қолдану діни және саяси деспотизмді туындатты және тығырыққа келіп тірейтін ислам емес, дінді айла-шарғы ретінде ұстанатын кейбір мұсылмандардың іс-әрекетінде деген тұжырымдар жасайды [12]. Әл-Кавакиби, араб әлемінің әлеуметтік-саяси дамуында сыртқы күштердің ықпалы маңызды емес деп санай отырып, қиындықтардың барлығы араб әлемінің ішкі жағдайының дағдарысы себептерінен шығады деген тұжырымдар жасайды.

Отаршылдық және еуропалық империализммен күрескер ретінде танылған Саид Жамал ад-Дин әл-Ауғани, панисламизм доктринасының негізінде барлық мұсылмандарды бүкіләлемдік исламдық одақтың аясында бірігуге шақырған. Әл-Ауғанидің ілімі, исламның бастапқы кезеңіне қайта оралу, діни және қоғамдық-саяси-экономикалық өмірге жаппай реформалар жүргізу, исламдық кеңес негізінде саяси реформалар енгізу, бірыңғай ислам Лигасының шеңберінде барлық мұсылман мемлекеттердің бірігуі қажеттілігіне сүйенетін қағидаттарға негізделеді.

М. Абдо еуропалық ғылымның жетістіктерін сіңіру және батыстық прогрессивті даму жолына түсу үшін білім мен ғылымды және адамның ойын дамыту қажеттігін дәйектейді. Абдо пікірінше, адамзат тумысынан ерікті және қоршаған ортаны өзінің қабылеті мен іс-әрекеті арқылы өзгертуге мүмкіндігі мол. Бақытқа жету үшін мұсылман еңбек етіп, сенімге ие болуы тиіс, сонда олардың еңбегі тиісті түрде бағаланады [13, б.201].

Жамал ад-Дин әл-Ауғани және Мухаммад Абдо ғылыми әдебиеттерде исламдық модернизмнің және Альберт Хурани либералдық кезеңдегі араб ойы [14, б.205] деп атаған дәуірдегі діни-саяси ағымдардың көрнекті өкілдері ретінде қарастырамыз. Бұл, араб әлемінің саяси-діни реформаторларын,

израильдік тарихшы, Хайфа университетінің доценті Ицхак Вейсманн модернистік салафиттер деп ерекшелейді [15].

Исламдық модернизм – Батыс елдерінің саяси және мәдени саясатына қатысты ислам әлемінің идеологиялық тұжырымдамасы және ислам дінін, батыс әлемінен енген демократия, азаматтық қоғам, теңдік, ғылым және прогресс ұғымдарымен ұштастыру болып табылады. XIX ғасырдағы бұл ілімдер – ислам дінінің және мұсылман қоғамының қайта өрлеуі мен прогресіне негізделген ағартушылық реформаторлық қозғалыс ретінде туындаған деген тұжырымдар жасауға болады. Хасан әл-Банна қызметі және көзқарасы, әл-Ауғани, М. Абдо сияқты реформаторлардың ықпалымен қалыптасты және «Мұсылман бауырлар» ұйымының идеологиялық қондырғылары исламдық модернистік идеялардан бастау алады. Дегенмен, әл-Ауғани, М. Абдо исламды модернизациялау идеяларын ұсынса, әл-Банна қоғамды исламдандыруды жақтап, исламистік ағымды саяси идеология ретінде ұстанды.

XIX ғ. соңы-XX ғ. бірінші жартысындағы Египеттегі саяси жағдай және «Мұсылман бауырлар» ұйымының құрылуы. XIX ғасырдың екінші жартысы және XX ғасырдың бірінші жартысы кезеңіндегі Египет, Ұлыбритания мен Франция арасындағы отарлық иеліктер үшін күрес алаңына айналды және оның негізгі себептері төмендегі факторлардан туындайды:

Біріншіден, Саид-паша (1854-1863) кезеңінде Суэц каналы құрылысы басталды. Азия және Африка елдерінің сауда жолдарын жалғастырушы Суэц каналы – Египеттің геосаяси орнын және маңызын өзгертіп, ел еуропалық елдердің отарлау саясатының нысанына айналды.

Екіншіден, Хедив Исмаил кезеңінде (1863-1879) Египет сыртқы қарызы артуына байланысты еуропалық елдерге қаржылық тәуелділікке түсті. Мемлекеттік қарыздың шамадан тыс артуына байланысты, 1876 жылы 8 сәуір күні Исмаил елді банкрот ретінде жариялады. 1876 жылы 2 мамыр күні Исмаил декрет жариялап, ол бойынша «Египет мемлекеттік қарызының Кассасы» комиссиясы құрылды. Нәтижесінде, Франция және Ұлыбритания елдеріне қаржылық тәуелділікке түсіп, елге еуропалық қаржы бақылаушылары кірді. Осындай қалыптасқан жағдайлар барысында, еуропалық елдер Египеттің ішкі ісіне белсенді түрде араласа бастады. Британдық қайраткер Э. Дайси өз еңбегінде [16] Египетті, өзіндік табиғи қорларын игеруге қабілетсіз ел ретінде қарастырып, феодалдық даму сатысынан аса алмай қалған елді тек қана еуропалық державалар қаржылық және саяси дағдарыстан алып шығады деген тұжырымдар ұсынады. 1878 жылы Исмаил еуропалық үкіметті құру туралы жарлығын жариялап, Үкіметті армян ұлтынан шыққан, христиан дінінің өкілі Нубар-паша басқарып, үкімет құрамына: қаржы министрі ретінде – ағылшын Риверс Вильсон және қоғамдық жұмыстар министрі француз де Блиньер тағайындалды. Бұл жағдай Египеттің ішкі ісіне шетел державаларының тікелей араласуын және Египеттің жартылай отарға айналуын тудырды.

XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың бірінші жартысындағы Египет елінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендеуі салдарынан, еуропалық державалардың отарлық саясатына және елдегі саяси-экономикалық тұрақсыздықтың орнауына жауап ретінде Египеттік ұлт-азаттық қозғалыс басталды. 1897 жылы Мухаммад Шариф - паша бастаған «Хизб ал Уатан» (Ұлттық партия) құрылды. Полковник Ахмед Ораби, танымал саяси қайраткер Абдаллах Недим және шейх Мухаммад Абдо тарапынан «Египет – египеттіктер үшін» және «Суэц каналы-египеттіктер үшін» ұраны тасталынып, ұлттық идеяға сүйенген елдің азаматтары саяси тәуелділікті талап етті. Англияның Египеттегі саясатын ақтап, Ұлыбританияның Таяу Шығыс аймағындағы ықпалының артуы сол кездегі прогрессті дамыту үшін қажет болды деп, санайтын Дж. Мак-Коан бұл мәселеге қатысты, «Египет-египеттіктер үшін» деген ұран негізсіз, себебі египеттік феллахтар жүз жылдыққа даму жағынан артта қалып қойды және өзін өзі басқаруға әлі дайын емес», деген көзқарасын білдіреді» [17, б. 298].

Ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшілері, зиялылары Египеттің саяси-экономикалық жүйесін реформалау және батыс елдері үстемдігінен арылту мақсатын қойды осы қозғалыстың өзегіне айналған реформаторлар ішінде түрлі идеологиялық көзқарас қалыптасты. Олар, батыстық даму жолын қолдайтын және дәстүрлі ұлттық даму жолын жақтайтын топтарға бөлінді. Батыстық даму жолын қолдайтын топтардың идеясы – Еуропалық даму жолына толықтай бағыну араб елдерінің прогрессивті дамуын қамтамасыз етеді деген тұжырымдарға негізделді. Осы орайда, египеттік заңгер, философ, саяси қайраткер және ұлттық қозғалыстың негізін қалағандардың бірі Касим Аминнің «Егер де еуропалықтар бізге зиян келтіргілері келетін болса, олар бізді өз жайымызда қалдырып, елдің дамуына араласпай қоюы жеткілікті» [18, б. 191], деген ойы сол кезеңдегі батыстық даму жолын жақтаған ойдың жарқын көрінісі деп санаймыз. Дәстүрлі даму жолын таңдаған топ, рухани саладағы Шығыс елдерінің Батысқа қарағанда әлеуетінің зор екендігін және артықшылықтарын дәйектеген. Араб жазушысы, журналист Ахмад Фарис аш-Шидийак: «Еуропалықтарды кезіктіріп, танып-білген кез келген адам еуропалықтар бізден ой, түйсіну, ақыл-парасат жағынан асып түспейтінін түсінеді... Шындығында, біз олардан рухани жағынан артықшылықтарымыз- ақиқат., деп жазады» [18, б. 192].

XIX ғасырда бірқатар еуропалық ғалымдардың арасында ғылымды, прогресс пен өркениеттің дамуын тек христиан халықтары ғана қабылдай алады, ал мұсылман халықтары ғылыммен үйлеспейді және мәңгілік артта қалуға ұшырайды деген теория кең тараған болатын. Египеттік ойшылдар болса, бұл пікірдің қателігін дәйектеп, халықты дұрыс рухта тәрбиелеуді, еуропалықтардан мода ғана емес, олардың рационалды көзқарастарын, еңбекқорлығын, іскерлікке байыпты көзқарасын, маңызды мәселелерді шешуде ынтымақтаса білуін, материалдық және мәдени даму мүддесі үшін мүмкіндіктерді іздей білуін Шығыс халықтарының бойына сіңіру қажеттігін айрықшалайды. Осы кезеңде, еуропалық прогресс идеясынан, Шығыстық жаңа адамды тәрбиелеу және исламдық этиканы өзгерту идеясына көшу орын алды.

XIX ғасырда Еуропада саяси ойында, орта тап өкілдері прогрессивті даму жолын қамтамасыз ететін күш деген тұжырымдар басым болды. Бұл идея, аристократиялық топтың үстемдігін дәріптейтін мұсылман әлемі үшін жаңа бағыт болды. Египеттік ойшылдар, араб-ислам ортасы үшін адамдардың еркін және таңдау мүмкіндігін ұсынатын идеяларды айрықшалап, адам дінмен белгіленген шекара шегінде еркіндікке және өз іс-әрекеттері арқылы жауапкершілікке ие болады деген тұжырымдарды ұсынды. Осы ағымдардың жетекші идеялары және көзқарастары Хасан әл-Баннаның өзіндік ұстанымдарының қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді. Бастапқыда, Хасан әл-Банна (1906-1949) саяси ойшыл немесе діни үлемдердің қатарына кірген жоқ, Банна, Батыстың Египеттегі үстемдігіне қарсы шыққан, исламды қоғам үшін пайдалы да түсінікті идеяға айналдыруға ұмтылған және төменгі тап өкілдерінің білім алуға деген мүмкіндіктерін жақтаған мұғалімі болды.

1879 жылы Египет хедиві Исмаил биліктен аластатылып, таққа оның ұлы – Мухаммад Тауфик паша (1879-1892) отырды. Тауфик, елдің еуропалық державаларына тәуелділігінің артуы үрдісін тоқтата алмады және 1882 жылы британдықтар Египетке әскерін кіргізіп, протекторатын орнатып, тек қана 1922 жылы Египеттегі «протекторат мәртебесінің» күшін жойды, дегенмен өзінің ықпалын жоғалтпады.

Осы кезең Хасан әл-Баннаның саяси және дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен дәуір болды. Британдықтардың ықпалының сақталып қалуы және Египеттің саяси жағдайы, 1924 жылы Түркиядағы халифат жүйесінің жойылуы, Хасан әл-Баннаның бойында, ислам және мұсылман бірегейлігі отаршыл елдерден төнетін қауіптен арылмағандығы жайлы ойлар ұялатып, ол, «шынайы исламнан» ауытқу мұсылмандарды батыстандырып, отаршыл саясатқа тәуелді етеді, деп санады.

Әл-Баннаның исламды саяси идеологияға айналдыруы, оның исламды «осы дүние мен ақыреттің барлық аспектілерін қамтитын мінсіз жүйе» деп санауынан туындайды [19]. Ол «Мұсылман бауырлар» қозғалысының қызметін «дәстүрге шақыру», «сүннет жолымен жүру» және сонымен бірге «сопылық ақиқат» түрінде, ал нысаны жағынан саяси қозғалыс, спорттық ұйым, мәдени-ағартушылық қозғалыс экономикалық және әлеуметтік идея ретінде айқындайды. Хасан әл-Банна ислам әлемінің құлдырауына Батыстың кінәлі екенін, оның ислам қоғамын отарлап алуы, Шығыс елдеріндегі моральдың құлдырауына және мұсылмандардың Құран негіздерін ұмытуына әкеліп соқтырғанын алға тартты. Сондықтан, әл-Банна мұсылман жастарын салафиттік ислам (бабалар дініне және исламның ортодоксалды нысанына қайта оралу) негізінде тәрбиелеу қажеттілігін алға тартады. Ұйымның негізгі идеологиясы, «Ислам- бұл догма, отан, ұлт, діни сенім, мемлекет» деген ұғыммен дәйектелді [20, б. 390]. Әл-Банна бойынша «Мұсылман бауырлар» ұйымы, салафиттік уағыз, сүннеттік жол, саяси ұйым, спорттық топтар, зияткерлік және ғылыми қауым, экономикалық компания мен әлеуметтік идея болды. Жалпы, Хасан әл-Баннаның дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуын бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырамыз:

Бірінші кезеңде, Хасан әл-Баннаның діни мәдениет пен білімдерді игеру кезеңі деп ерекшелейміз. Ол, 1906 жылы шейх Ахмад Абдуррахман әл-Баннаның отбасында дүниеге келіп, сегіз жасында «Аррашад» діни мектебіне қабылданады. 1923 жылы ал-әл-Банна «Хассафия» сопылық ұйымына мүшелікке қабылданып, сопылық шейхтардың басшылығымен, сопылық ілімді негіздейтін еңбектерді тереңінен зерттеумен айналысады. Педагогикалық колледжді бітіргеннен кейін «Дар аль-Улум» (Араб және ислам зерттеулерінің Академиясы) жоғарғы оқу орнында білімін жалғастырады. Оқу орнында тіл, ислам құқығы, география, тарих, саяси экономиканы зерттеп, өзінің білімін ұштайды.

Екінші кезеңде «Дар аль-Улум» оқу орнында білім алып жүрген Хасан әл-Банна 1926 жылы Египетте құрылған «Жастардың мұсылман ассоциациясы» (Джамият аш-Шуббан ал-Муслимин) ұйымына мүше болып қабылданады. 1927 жылы Исмаилия қаласындағы орта мектептің мұғалімі қызметіне кіріскен, әл-Баннаның көзқарасы Суэц каналына қатысты жүргізіп отырған еуропалық саясатқа байланысты қалыптасады. Осы кезеңде әл-Баннаның дүниетанымның қалыптасуына Сириялық салафиттік ағымды ұстанған жазушы, XX ғасырдың 20-шы жылдары «Әл-Ахрам» газетінің редакторы Мухибб уд-Дин әл-Хатиб (1886-1969) және салафиттік көзқарастағы сириялық жазушы және

исламдық реформатор, «Әл-Манар» басылымының редакторы Рашид Рида (1865-1935) үлкен ықпалын тигізеді.

Суэц каналы бойындағы маңызды қала ретінде салынған Исмаилияда, Суэц компаниясының еуропалық қызметкерлері мен египеттік жұмысшылар арасындағы алшақтық және теңсіздік жағдайлары, Египеттің еуропалық державаларға тәуелділігі мәселелері әл-Баннаны толғандырып, 1928 жылы наурыз айында Суэц каналының алты жұмысшысы және Хасан әл-Банна, британдық режимнің египеттік жұмысшыларға деген әділетсіздігіне наразылық ретінде «Мұсылман бауырлар» ұйымының негізін қалайды. Бастапқы кезеңдегі ұйымның мақсаты – Британдық саясаттан жәбір көрген египеттік мұсылман жұмысшылардың құқығын қорғау, жағдайын жақсарту болды. Хасан әл-Банна және оның ұйымының бастапқы алты мүшесі Исмаилия қаласында пәтер жалдап, жастарды сол жерге жинап, түрлі діни пәндер бойынша сабақтар өтуді бастайды.

XX ғасырдың 20 жылдарында Египетте, идеялары және саяси көзқарастары еуропалық идеялар желісінде қалыптасқан білімді жастардың тобы саясатқа, қоғамдық істерге белсене араласа бастады. XX ғ. 30 жылдары басталған экономикалық құлдырау салдарынан халықтың, өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуіне және жұмыссыздықтың өсуіне жауап ретінде бұл топтың өкілдері египет ұлтының, араб және ислам әлемінің нығаяуы мен бірігуіне бағытталған жаңа қозғалыстарды құруға, ислам құндылықтары мен фараондар дәуірінен мұра болған Египет мәдениетінің жаһандық маңызын дәріптей отырып, Батыс басқару принциптерін исламдық өмір салтымен ауыстыруға ұмтылды. Олар еуропалық империализмнің әділетсіздігіне наразылық білдіріп, ағылшындарға қарсы шерулер ұйымдастыра бастады және Батыс мәдениетінің ықпалына, сонымен қатар, Египеттегі отаршылдық саясатының орнауына жол берген дәстүрлі мұсылман билігіне де наразылық танытты. «Мұсылман бауырлар» ұйымы осы топтың идеялары аясында қалыптасты.

Америкалық Эмори университетінің профессоры Кэрри Розефски Уикхэмнің 2013 жылы жарық көрген «Мұсылман бауырлар: исламистік қозғалыстың эволюциясы» атты еңбегінде, бастапқы кезеңде әл-Банна және оның жақтастары Исмаилия қаласында мешіттер мен көпшілік жиналатын жерлерде өз ілімдерін тарату стратегиясымен айналысқанын, нәтижесінде, 1928 жылы алты адамнан құрылған ұйым мүшелерінің саны 1940 жылдары жүз мыңдаған адамға жеткендігін жазады [21]. Бастапқы кезеңде, ұйым және оның көшбасшысы білім беру және қайырымдылық салаларына ерекше мән берді. Әл-Баннаның басты мақсаты – ислам құндылықтарына негізделген тұлғаны тәрбиелеу болды. Әл-Банна Египеттің білім беру жүйесін ашық сынап, Египет білім беру жүйесінің олқылығын, елдің артта қалуының және Батысқа қарсы әлсіздігінің басты себебі ретінде атады. Өз еңбектерінде жастарды әрбір ұлттың өркендеуінің басты құралы ретінде қарастырып, әрбір қайта өрлеу бойынша тұжырымдардың басты күші және тасымалдаушысы деп атады [22].

Әл-Банна патриотизмге баулу және отанға, мұсылман ұлтына қатысты мәселелердің маңыздылығын айқындайды. Жастардың міндеті – елін азат етіп, Еуропа мемлекеттері тәріздес мемлекеттің материалдық қуатын ұлғайту қажет деп жазады [22]. Патриотизм әл-Банна бойынша, жастардың бойында азаматтық жауапкершілік сезімін ояту, кедейшілікпен, сауатсыздықпен, аурумен және қылмыспен күресуге ұмтылу және қазіргі қоғамның орнына исламдық әлеуметтік әділеттілік пен бауырластыққа негізделген жаңа үлгілі қоғам құру [23]. Әл-Баннаның білім беру әдістемесінде дене тәрбиесі де маңызды орын алды. Ол, спорттық жаттығулар тән мен жанды теңестіруге көмектеседі, ал жастарды спорт пен дене жарысына тарту олардың өзіне деген сенімділігін, жолдастық пен ынтымақтастық рухын қалыптастыруға ықпал ететін фактор деп есептеді [23]. Бастапқы кезеңнен мұғалімдерді даярлау ісі ұйымның басты басымдығына айналды, сондықтан әл-Банна мұғалімдерді дайындау мәселесіне ерекше алаңдаушылық танытып, мұғалімді кез келген білім беру бағдарламасының негізі және ұрпақты тәрбиелеуде ерекше жауапкершілікке ие тұлға деп таныды [23]. Осы идеялар негізінде, «Мұсылман бауырлар» Египеттің барлық аумақтарында мектептер мен үйірмелердің бейресми желісін құра бастады. 1935 жылы ұйымның аясында діни мектептердің саны 300 ге жетті.

«Мұсылман бауырлар» ұйымы XX ғ. 40 жылдарында елдің саяси өміріне белсене араласа бастады және саяси күшке айналуы ұйғарды. Король Фарук I билігі кезеңінде (1936-1952), үкіметпен бірге елдегі сауатсыздықты жою және басқа да білім саласындағы ұлттық жобаларды әзірлеуге қатысып отырған ұйым мүшелері, кейіннен Египетте «исламдық тәртіп» құруды, осы саяси жүйенің көшбасшыларына және діни биліктің басты қайнар көзіне айналуға ұмтылды.

Өздерінің саяси бағдарламаларында «Мұсылман бауырлар» ұйымы бірнеше салаларда төмендегідей исламистік реформалар жүргізуді жоспарлады:

- ислам дінінің бастапқы тазалығына оралу;

- Египет халқын және басқа да ислам мемлекеттерін ортақ қағидаттар аясына біріктіру, еуропалық мәдени және саяси үстемдікке қарсы бірлескен күрес жүргізу;
- экономикалық салада сыбайлас жемқорлықпен күресу және ауыл шаруашылық, өнеркәсіп, сауда салаларында ұлттық реформалар жүргізу;
- әлеуметтік саясатты жетілдіру, түрлі таптар арасындағы теңсіздікті жою, әділетті қоғам орнату, кедейшілік, сауатсыздықпен күрес;
- Египетті және басқа да араб елдерін шетел оккупациясынан азат ету, араб және ислам бірлігін дәріптеу;

- халықаралық салада, ислам негізінде жаңа әлемдік тәртіп орнату.

Ислам негізінде халықаралық тәртіп құру және оған жетудің жолдарының әдістерін Хасан әл-Банна төмендегіше баяндайды:

- біріншіден, ислам құндылығына негізделген тұлғаны тәрбиелеу;
- екіншіден, ислам дініне негізделген отбасын құру;
- мұсылман қауымын құру;
- ислам үкіметін құру [23].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ұйым мүшелігіне ауқатты буржазия өкілдері, жергілікті ақсүйектер, Египеттегі ықпалды тұлғалар кіре бастауы себебінен қозғалыстың қаржылық әлеуеті де біршама артты. XIX-XX ғасырлар тоғысында Египеттегі таптық қайшылықтарды және қарапайым халықтың үстем тап өкілдеріне қатысты наразылықтарын әл – Банна ұтымды пайдалана білді, сондықтан, ислам қағидаттары негізінде теңдікке, әділдікке шақырған ұйымның идеологиясы халық арасында үлкен беделге ие болды. «Мұсылман бауырлар» өнеркәсіпті ұлт меншігіне өткізуге, мемлекеттің экономикаға елеулі араласуына, жоғары лауазымды мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын төмендетуге, жұмыс-шыларды қанаудан қорғайтын заңдарды шығаруға, пайызсыз несие беретін исламдық банк жүйесін құруға және әлеуметтік бағдарламаларды кеңінен таратуға шақырды. Жұмыссыздық бойынша жәр-демақы беру, ауқатты адамдарға салынатын жоғары салықтар есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік тұрғын үй және денсаулық пен сауаттылықты арттыру бағдарламаларын іске қосуды талап етті.

1948 жылы желтоқсанда Египеттің премьер-министрі Махмуд Фахми әл-Нокраши-паша (1888-1948) «Мұсылман бауырлар» ұйымының үкіметке қарсы үлкен оппозициялық күшке айналуынан қаймығып, ұйымның қызметіне тиым салып, заңнан тыс ұйым ретінде жариялады. Нәтижесінде, 28 желтоқсан күні «Мұсылман бауырлар» ұйымының мүшесі, король Фуад I университетінің студенті Абдел Межид Ахмад Хассан тарапынан жасалған қастандық салдарынан Нокраши –паша көз жұмды. Нәтижесінде, үкімет ұйымға қатысты репрессиялық шаралар жүргізіп, 1949 жылы 12 ақпан күні Хасан әл-Баннаға қастандық жасалынып, ұйым өз қызметін жасырын арнаға көшіруге мәжбір болды.

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысында Осман империясының араб провинцияларында араб ұлтшылдығының өсуімен байланысты арабтардың ұлттық жаңғыруы – Нахда идеясы кеңінен таралып, дамыды. Ұлт-азаттық қозғалыстың өзегі отаршылдық жүйесіне қарсы шыққан араб ұлтшылдары болды және прогресске негізделген олардың идеяларының бастауы Еуропалық ғылыми-техникалық ойдан және мәдениет, қоғамдық-саяси құрылымынан өріс алды. Екіншіден, египеттік ағартушылардың басым бөлігі, Мухаммад Али билігі кезеңінде еуропа елдеріне білім алуға жіберілген жастар болды. Олардың Франция, Италия, Ұлыбритания оқу орындарында білім алып жүрген кезеңінде сол кезеңдегі озық ойлы идеяларды бойына сіңіруге ұмтылуы және исламдық саяси-ағартушылық қозғалыстардың идеяларын жетекші державалар өз тарапынан бақылауға алып, олардың құрылымына, тұжырымдарына, идеологияларына өзгертулер енгізуге деген ұмтылысы заңды құбылыс болды. Еуропалық барлаушылар, агенттер Шығыс елдерінде құрылған ұйымды үнемі бақылауында ұстап отыруға ұмтылды. Бұл үрдіс XXI ғасырда да жалғасын тауып отырғандығын айқындаймыз. Егер XIX-XX ғасырларда ықпал ету аймақтарда саясат жүргізу, халық толқуларын ұйымдастыру, «Бөліп алып-билеу» принципін қолдану жетекші державалар тарапынан қолданылса, XXI ғасырда саяси аренаға трансұлттық корпорациялар, трансұлттық ұйымдар шығып, өздерінің саясатын жүзеге асыру мақсатында діни ұйымдардың қызметін пайдалану үрдісі орын алып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lewis B. *What Went Wrong?: Western Impact and Middle Eastern Response.* – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 192 p
 2. Esposito J.L. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* – N.Y.: Oxford University Press, 1992. – 354 p
 3. Nawaf Obaid *The Muslim Brotherhood A Failure in Political Evolution.* [Electronic resource]. – 2017.
- URL: // <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Muslim%20Brotherhood%20-%20final.pdf>
(Accessed 15.09.2023)

4. Krämer G *Der Architekt des Islamismus Hasan al-Banna und die Muslimbrüder*. C.H. Beck Verlag, München 2022. - 528 s
5. Hasan Yahya *The Masonic Roots of Muslim Thinkers: Who's the Muslim?* // *Arab American Encyclopedia*, [Electronic resource]. – 2012. – URL: <https://askdryahya.wordpress.com/2012/08/14/the-masonic-roots-of-muslim-thinkers-whos-the-muslim> (Accessed 17.09.2023)
6. Keddie, Nikki R *Sayyid Jamal ad-Din 'al-Afghani': A Political Biography*. Berkeley, University of California Press, 1972. – 479 p.
7. Raafat, Samir. "Freemasonry in Egypt: Is it still around?" // *Insight Magazine*. [Electronic resource]. – 1999. – URL: <http://www.egy.com/community/99-03-01.php> (Accessed 18.09.2023)
8. Goodgame P. *The Globalists and the Islamists: Fomenting the "Clash of Civilizations" for a New World Order*. [Electronic resource]. – 2005. – URL: // <https://dokumen.tips/documents/peter-d-goodgame-the-globalists-and-the-islamists.html> (Accessed 18.09.2023)
9. Matthias Küntzel *National Socialism and Anti-Semitism in the Arab World* // *Jewish Political Studies Review*. – 2005. – Vol. –N.1-2. – P.99-118
10. Brynjar L. *The Society of the Muslim Brothers in Egypt: the rise of an Islamic Mass Movement 1928 – 1942*. – Ithaca Press, 2006. – 328 p.
11. Kepel G., Rothschild J., Lewis B. *The prophet and pharaoh: Muslim extremism in Egypt*. – London: Saqi books, 1985. – 240 p.
12. Абд ар-рахман ал-Кавакиби *Природа деспотизма и гибельность порабощения / Пер. с араб. и исследование З. И. Левина ; Акад. наук СССР. Ин-т народов Азии. - Москва: Наука, 1964. - 202 с.*
13. Кириллина С.А. *Ислам в общественной жизни Египта (Вторая половина XIX-начало XXв.)*. – М.: Наука, 1989. – 201с.
14. Hourani A. *Arabic thought in the liberal age 1798-1939*. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 403 p.
15. Weismann I *Abd al-Rahman al-Kawakibi: Islamic Reform and Arab Revival (Makers of the Muslim World)* [Electronic resource]. – 2016. – URL: https://www.academia.edu/22240507/Abd_al_Rahman_al_Kawakibi_Islamic_Reform_and_Arab_Nationalism (Accessed 15.09.2023)
16. Dacey E. *England and Egypt*. –London: John Murray, 1881.–305 p
17. MacCoan J.C. *Egypt under Ismail*. – London: Burns & Oates, 1889.–315 p.
18. Левин З.И. *Развитие основных течений общественно-политической жизни в Сирии и Египте (новое время)*. – М.: Наука, 1972. – 267 с.
19. Al-Banna H. *Five tracts of Hasan al-Banna' (1906-1949)* University of California Press, 1978. – 180 p.
20. Ketchley, N., Brooke, S., & Lia, B. *Who Supported the Early Muslim Brotherhood?* // *Politics and Religion*. – 2022. – №15(2). – P. 388-416.
21. Wickham C.R *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. [Electronic resource]. – 2013. – URL: https://www.academia.edu/30819423/The_Muslim_Brotherhood_Evolution_of_an_Islamist_Movement_By_Carrie_Rosefsky_Wickham (Accessed 19.09.2023)
22. *The Complete Works of Imam Hasan al-Banna (9) Oh Youth!* [Electronic resource]. URL: <https://thequranblog.wordpress.com/?s=Oh+Youth+and+Letter+to+A+Muslim+Student&submit=Search> (Accessed 25.09.2023)
23. *The Complete Works of Imam Hasan al-Banna (6) Our Message* [Electronic resource]. URL: <https://thequranblog.wordpress.com/2008/06/07/the-complete-works-of-imam-hasan-al-banna-6/> (Accessed 25.09.2023)

References:

1. Lewis B. *What Went Wrong?: Western Impact and Middle Eastern Response*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 192 p. [in English]
2. Esposito J.L. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* – N.Y.: Oxford University Press, 1992. – 354 p. [in English]
3. Nawaf Obaid *The Muslim Brotherhood A Failure in Political Evolution*. [Electronic resource]. – 2017. – URL: // <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/Muslim%20Brotherhood%20-%20final.pdf> (Accessed 15.09.2023) [in English]
4. Krämer G *Der Architekt des Islamismus Hasan al-Banna und die Muslimbrüder*. C.H. Beck Verlag, München 2022. - 528 s. [in German]
5. Hasan Yahya *The Masonic Roots of Muslim Thinkers: Who's the Muslim?* // *Arab American Encyclopedia*, [Electronic resource]. – 2012. – URL: <https://askdryahya.wordpress.com/2012/08/14/the-masonic-roots-of-muslim-thinkers-whos-the-muslim> (Accessed 17.09.2023) [in English]

6. Keddie, Nikki R Sayyid Jamal ad-Din 'al-Afghani': A Political Biography. Berkeley, University of California Press, 1972. – 479 p. [in English]
7. Raafat, Samir. "Freemasonry in Egypt: Is it still around?" // Insight Magazine. [Electronic resource]. – 1999. – URL: <http://www.egy.com/community/99-03-01.php> (Accessed 18.09.2023) [in English]
8. Goodgame P. The Globalists and the Islamists: Fomenting the "Clash of Civilizations" for a New World Order. [Electronic resource]. – 2005. – URL: // <https://dokumen.tips/documents/peter-d-goodgame-the-globalists-and-the-islamists.html> (Accessed 18.09.2023) [in English]
9. Brynjar L. The Society of the Muslim Brothers in Egypt: the rise of an Islamic Mass Movement 1928 – 1942. – Ithaca Press, 2006. – 328 p. [in English]
10. Kepel G., Rothschild J., Lewis B. The prophet and pharaoh: Muslim extremism in Egypt. – London: Saqi books, 1985. – 240 p. [in English]
11. Matthias Küntzel National Socialism and Anti-Semitism in the Arab World // Jewish Political Studies Review. – 2005. – Vol. –N.1-2. – P.99-118. [in English]
12. Abd ar-rahman al-Kavakibi Priroda despotizma i gibel'nost' poraboshcheniya / Per. s arab. i issledovanie Z. I. Levina ; Akad. nauk SSSR. In-t narodov Azii. - Moskva: Nauka, 1964. - 202 s. [in Russian]
13. Kirillina S.A. Islam v obshchestvennoj zhizni Egipta (Vtoraya polovina HIIH-nachalo HKHv.). – M.: Nauka, 1989. – 201s. [in Russian]
14. Hourani A. Arabic thought in the liberal age 1798-1939. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 403p. [in English]
15. Weismann I Abd al-Rahman al-Kawakibi: Islamic Reform and Arab Revival (Makers of the Muslim World) [Electronic resource]. – 2016. – URL: https://www.academia.edu/22240507/Abd_al_Rahman_al_Kawakibi_Islamic_Reform_and_Arab_Nationalism (Accessed 15.09.2023)
16. Dicey E. England and Egypt. –London: John Murray, 1881.–305 p. [in English]
17. MacCoan J.C. Egypt under Ismail. – London: Burns & Oates, 1889.–315 p. [in English]
18. Levin Z.I. Razvitie osnovnykh techenij obshchestvenno-politicheskoy zhizni v Sirii i Egipte (novoe vremya). – M.: Nauka, 1972. – 267 s. [in Russian]
19. Al-Banna H. Five tracts of Hasan al-Banna' (1906-1949) University of California Press, 1978. – 180 p. [in English]
20. Ketchley, N., Brooke, S., & Lia, B. Who Supported the Early Muslim Brotherhood? //Politics and Religion. – 2022. – №15(2). – P. 388-416. [in English]
21. Wickham C.R The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement. [Electronic resource]. – 2013. – URL: https://www.academia.edu/30819423/The_Muslim_Brotherhood_Evolution_of_an_Islamist_Movement_By_Carrie_Rosefsky_Wickham (Accessed 19.09.2023) [in English]
22. The Complete Works of Imam Hasan al-Banna (9) Oh Youth! [Electronic resource]. URL: <https://thequranblog.wordpress.com/?s=Oh+Youth+and+Letter+to+A+Muslim+Student&submit=Search> (Accessed 25.09.2023) [in English]
23. The Complete Works of Imam Hasan al-Banna (6) Our Message [Electronic resource]. URL: <https://thequranblog.wordpress.com/2008/06/07/the-complete-works-of-imam-hasan-al-banna-6/> (Accessed 25.09.2023) [in English]